

A UNIOS

Nº 22

ABRIL 2017

ASOCIACION CULTURAL

Pineiróns

DE OTERO PATIÑO A MAGDALENO GONZAGA

Por: José Manuel Dopazo Entenza

1. INTRODUCCIÓN

Os apelidos din de nós moito máis do que poidamos chegar a pensar. Alguén que se apelida *Comesaña* ten por seguro que os seus antepasados viviron, nalgún momento, na parroquia viguesa do mesmo nome. Quen sexa *Pérez*, tería nalgún momento un antepasado chamado Pero. Tamén podemos saber do oficio que tiveron as/os antepasados (*Barreiro*, persoa que traballaba co barro) ou das características físicas (*Blanco*, de pel ou pelo desa cor) ou psicolóxicas (*Garrido*, de boa presenza tanto física coma no trato).

Os nomes van connosco desde que nacemos e son herdanza de pais e avós (e, en menor medida, de nais e avoas polo sistema tradicional de transmisión). E poden levarnos a localizar unha parte da historia da nosa familia e, polo tanto, da nosa propia.

2. HISTORIA DOS APELIDOS

O apelido é unha forma de denominación das persoas. Neste senso, non se diferencia en demasía do que sería un nome corrente. A motivación pola que semella xurdir a necesidade dun apelido é a distinción entre individuos portadores do mesmo nome, facilitando o recoñecemento.

Na antiga Grecia, a denominación das persoas dábase só mediante o nome. Aqueles individuos que tiñan posibilidade de deixar o seu nome por escrito, facíano acompañado do lugar de residencia, así asegurábanse que non houbera confusións (*Helena de Troia*, *Dióxenes Laercio*, *Safo de Mitilene*...). Tamén adoitaban poñer o nome seguido dunha calidade física (*Antígono Monoftalmos*, *Dióxenes o Cínico*...). No grego moderno, atopamos unha serie de terminacións nos apelidos que nos indican *fillo de* e que son continuidade do grego antigo, do tipo *-poulos* (*-πουλος*) ou *-ειδης* (semellante a).

Os romanos, pola contra, empregaban o denominado *tria nomina*, de orixe etrusca, e que se empregaba para nomear os fillos varóns das familias patricias. Constaba, por tanto, o nome de tres partes: *nomen*, *praenomen* e *cognomen*. O *nomen* xeralmente remataba en *-ius* e mostraba a familia á que pertencía (ben patricia, ben plebea). O *praenomen* dábaselle ó noveno día de nacer o neno, escollido entre unha listaxe de 18 posibles e que o portase algún antepasado seu. Por último, o *cognomen* era unha forma cariñosa de chamar o rapaz na casa, tipo alcume, e que posteriormente pasou a distinguir distintas ramas dunha familia.

En numerosas culturas a marcaxe paterno-filial nos apelidos está moi estendida. Atopamos prefixos do tipo *Mac-* e *Mc-* (*MacPherson* é fillo de *Pherson*) en Irlanda. En linguas semíticas coma o hebreo temos a partícula *ben* (*Ben Yehuda*) ou en árabe *ibn* (*Ibn Jaldún*). Nas linguas xermanas, a terminación *-sohn* do alemán (*Mendelsohn*), *-son* do inglés, noruegués e sueco (*Gustafson*) e *-sen* do danés (*Petersen*). Mesmo en islandés atopamos un sufixo para as fillas (*-dóttir*, coma en *Jónsdóttir*).

Parece que ser *fillo de* tivo sempre unha relevancia importante, sexa cal sexa a sociedade da que esteamos a falar. E, no caso de Galicia e do galego, non ía ser diferente. Ata o século IX, o nomeamento de persoas atendía unicamente ó nome de pía¹, polo que a identificación individual era ben complexa. Se a isto lle unimos que, segundo o Concilio de Trento (entre 1545 e 1563), os únicos nomes que se lle podía poñer ás nenas e nenos eran os do Santoral, as posibilidades reducíanse inda máis. Por ese motivo, a fórmula *fillo de* comezou a popularizarse.

Na Alta Idade Media, os apelidos comezaron a asentarse como unha fórmula normal. Por tal motivo, acabou por introducirse un sufixo xermánico para indicar esa filiación: *-ez*. Este tipo de verbos son os máis comúns hoxe en día no noso país.

No Concilio de Trento tamén se estableceu que debía haber un arquivo no que se dese conta das persoas nacidas, casadas e finadas. Desde este momento, os apelidos comezan a herdarse e perderse o significado primario de *fillo de*.

Lápida romana

3. CLASIFICACIÓN DOS APELIDOS. O CASO DA ILLA DE ONS

Ata o momento, para Galicia só mencionamos aqueles apelidos que fan referencia ó parentesco (*fillo de*), mais tamén podemos atopar aqueloutros que teñen que ver co lugar de orixe ou coas características físicas e psicolóxicas. É por iso que, *grosso modo*, podemos clasificar os apelidos en tres grandes grupos: **patronímicos** (que fan referencia ó parentesco), **toponímicos** (que fan referencia ó lugar) e **caracterizadores** (que fan referencia a características físicas ou psicolóxicas).

O obxectivo deste traballo é clasificar os apelidos da Illa de Ons e ver curiosidades sobre eles (o menos habitual, o máis común, os que máis se cruzan entre si, distribución deles no territorio da Illa...). Podemos, ademais, observar a relación de apelidos cos territorios próximos e establecer relación entre o que acontece con esa distribución e coa distribución dialectal que se observa na illa (xa vista noutros artigos desta mesma revista).

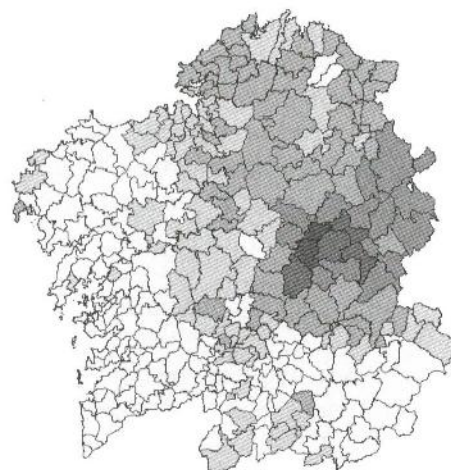
Para facer este estudo, botei man dos censos de poboación da Illa de Ons dende 1870 ata 1991. Fixen un cómputo e ordenación numérica por censo e tamén unha listaxe de todos os que aparecían.

3.1 Apelidos patronímicos

Alonso, Álvarez, Diego, Domínguez, Estévez, Fernández, García, Giménez, Giráldez, González, Guance, López, Lorenzo, Magdaleno, Martínez, Méndez, Padín, Pérez, Rodríguez, Sánchez, Suárez e Vázquez.

Diciamos máis arriba que este é o grupo máis común. Os apelidos que presentan o sufixo *-ez* son os máis habituais e creáronse na Idade Media. Pasado ese auxe produtivo, comezouse a empregar a fórmula *de + nome do pai* e, máis tarde, desapareceu a preposición, quedando tan só o nome. Nesta listaxe atopamos o caso de *Alonso, Diego, García, Lorenzo, Magdaleno e Padín*.

Quixera resaltar o caso de *Guance*, pois probablemente proveña de Xián con alteracións das que falearei máis adiante. En realidade, pouco atopei sobre este apelido e, na maior parte, foron informacións vagas e mesmo contraditorias.

Apelido López en Galicia

3.2 Apelidos toponímicos

Abal, Acuña, Arzúa, Boullosa, Bugallo, Bustelo, Cabanelas, Campelo, Carballo, Castro, Catiñeira, Cercado, Comedeiro, Comesaña, Costas, Couselo, Curra, Entenza, Ermelo, Filgueira, Figueroa, Gallego, Guimeráns, Lago, Lamelas, Lariño, León, Limia, Loira, Masenlle, Mendiña, Miranda, Nevejil, Nores, Oliveira, Otero, Oujo, Pallarés, Pena, Pereiras, Piñeiro, Pozas, Prado, Reboiras, Regueira, Regueiro, Reiriz, Ribas, Ribeiro, Riobó, Rodal, Rosas, Rubianes, Sampedro, Sabarís, Silva, Soutelo, Torres, Toucido, Troncoso, Valado, Varela, Vidal, Vila, Vilar, Vilas, Villanueva, Villar e Villares.

Igual que acontece en moitas outras culturas, o lugar de procedencia dunha persoa pode pasar a denominala a través do que hoxe en día son apelidos. Estas formas toponímicas, nun principio, ían sempre precedidas da preposición *de*, pois dese xeito indicábase a procedencia (*Iria de Arzúa, Lois de Bustelo ou Xela de Reiriz*).

Dentro deste gran grupo, podemos atopar os que fan referencia a un lugar concreto da xeografía (*Arzúa, Boullosa, Bustelo, Cabanelas, Campelo, Carballo, Comesaña, Curra, Entenza, Ermelo, Gallego, Guimeráns, Lariño, Limia, Loira, Masenlle, Mendiña, Miranda, Nevejil, Ougo, Oujo, Pallarés, Pidal, Reboiras, Reiriz, Rosas, Rubianes, Sampedro, Toucido, Troncoso, Valado, Varela, Vidal, Vila, Vilar, Vilas, Villanueva, Villar e Villares*). Estes son os máis abondosos.

Mais tamén hai os que se refiren a unha parte dun lugar habitado (*Castro, Comedeiro e Lariño*), con construcións (*Cercado, Torres e Valado*), cunha configuración do terreo (*Abal, Acuña, Costas, Lago, Lamelas, Otero, Pena, Pozas, Prado, Regueira, Regueiro, Ribas, Ribeiro, Riobó e Rodal*) ou os que fan referencia a árbores ou conxuntos delas (*Bugallo, Carballo, Catiñeira, Couselo, Filgueira, Figueroa, Oliveira, Pereiras, Piñeiro, Silva e Soutelo*).

Apelido Reiriz en Galicia

3.3 Apelidos caracterizadores

Barreiro, Blanco, Castaño, Coego, Crespo, Cribeiro, Crujeiras, Cruxeiras, Fariña, Ferradás, Garrido, Guerra, Liste, Loira, Mariño, Moreno, Ortigosa, Patiño, Pombo, Rabiño, Ramallo, Ramos, Solla, Touriño e Viera.

O último dos grupos no que se poden clasificar os apelidos galegos xorde de peculiaridades tanto físicas (características físicas: *Blanco, Castaño, Garrido, Loira e Moreno*) como psicolóxicas (*Garrido e Goberna*). Dentro deste grupo tamén se engloban aqueles que fan referencia a traballos (*Barreiro, Coego, Cribeiro, Ferradás e Mariño*) ou a partes relacionadas con algún traballo (*Fariña, Gaya, Guerra, Liste, Ramallo e Ramos*) e mesmo a animais (*Crujeiras, Cruxeiras, Patiño, Pombo, Rabiño, Solla, Touriño e Viera*).

Estes apelidos adoitan ter unha extensión territorial máis reducida e axudan a identificar, desde a perspectiva actual, a procedencia xeográfica das persoas.

3.4 Apelidos non galegos

Pese a que estes apelidos tamén os poderíamos clasificar atendendo ós grupos anteriormente empregados, coido que é máis relevante, para facer unha caracterización da migración que puido presentar a poboación da Illa de Ons, establecer de onde son orixinarios estes apelidos. Así verase a internacionalización que puido presentar esta illa.

Atopamos apelidos franceses (*Bernadal*), italianos (*Galdolfo e Gonzaga*), cataláns (*Carbonell, Cardona, Castell, Crusat, Escandell, Ferriás, Melia, Mijares, Monrabat, Montanes, Roselló, Segui e Sidrach-Cardona*), vascos (*Aguirre, Arriega, Azofra e Ortiz*) e casteláns (*Borreguero, Cortés, Frontera, Hierro, Motos, Menéndez, Muñiz, Ortigosa, Peña (de la), Rivera, Ruíz, Teruel e Valenzuela*).

Estes apelidos aparecen na longa lista de fareiros que chegaron á Illa de Ons xunto coas súas familias. A maioría destas persoas procedían do Mediterráneo, sobre todo das Illes Balears, mais tamén do sueste de Francia ou da Italia mediterránea e que comezaran a traballar nos faros da costa levantina. Tamén houbo fareiros das costas andaluzas e vascas.

3.5 Outros

Reservei un epígrafe á parte para casos excepcionais que non se poden clasificar dentro dos apelidos tradicionais galegos. É o caso de *Dios, Expósito e Santos*. Estes tres apelidos poñíanselle ás nenas e nenos abandonados por súas nais e pais ó nacer nun local de beneficencia. Por tanto, estes apelidos marcan a orixe dos seus posuidores como descendentes de nenas ou nenos orfos.

Tamén quixen deixar espazo para uns poucos apelidos que, inda que inequivocamente galegos, a orixe está máis escura. Atopamos o apelido *Piay*, de orixe árabe, que puido chegar á nosa terra cando foron as conquistas do século VIII.

4. CASTELANIZACIÓN E OUTRAS PROBLEMÁTICAS

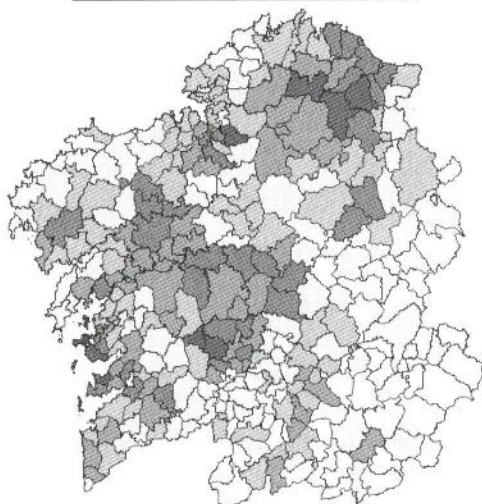
A castelanización foi (e é) un proceso que tivo que soportar a lingua galega desde que os Reis Católicos chegaron ó poder. Este proceso viuse agravado durante a ditadura e hoxe en día continúa estando activo. Trátase da

Apellido Crujeiras en Galicia

Apellido Piay en Galicia

Apellido Otero en Galicia

tradución, total ou parcial, de termos galegos ó castelán. Neste proceso de mutilación da lingua atopamos tamén o realizado ós apelidos, que tivo a súa etapa máis grande no paso do século XVIII ó XIX.

Atopamos, por tanto, cambios de X por G/J: *Giménez*, *Giráldez*, *Oujo*, *Crujeiras* e *Nevejil*, pois en galego serían *Ximénez*, *Xiráldez*, *Ouxo*, *Curuxeiras* e *Novexil*. Dentro destes poderíamos considerar tamén o caso de *Guiance* e *Ougo*. Estes dous apelidos presentan o que se denomina “gucada”, isto é, interpretación do son que en castelán se escribe con g/j como se fose ghecada, pero que en realidade non o é. Estes apelidos en galego serían *Xiance* e *Ouxo*, sufriron unha castelanización en *Giance* e *Oujo* e unha posterior recastelanización en *Guiance* e *Ougo*.

Tamén temos reducións de ditongos: *Lorenzo*, *Figueroa*, *Otero*, *Viera* e *Villanueva* (por *Lourenzo*, *Figueroa*, *Outeiro*, *Vieira* e *Vilanova*). E cambio de L por LL: *Gallego*, *Villanueva*, *Villar* e *Villares* (por *Galego*, *Vilanova*, *Vilar* e *Vilares*).

Apelido Golobardas en Galicia

Do mesmo xeito, hai outra serie de deturpacións como a que temos en *Rubianes* (por *Rubiáns*), que ten que ver coa terminación e que sería un cambio morfolóxico (-áns por -anes); ou a de *Piay* (por *Piai*), que atendería só á grafía; ou outros nos que se modifica toda a palabra como en *Blanco* (por *Branco*), *Martínez* (por *Martíns*) ou *Dios* (por *Deus*).

Ademais de castelanizacións, tamén temos apelidos afectados por procesos propios do galego. Aquí temos variacións dialectolóxicas coma a de *Coego* (na normativa *Cóengo*) ou a do seseo presente en *Masenlle* e *Rosas* (debera ser *Macenlle* e *Rozas*). Tamén temos elisión de vogais propias da fala pasadas á escrita coma no caso de *Cruxeiras* e *Olveira* (no canto de *Curuxeiras* e *Oliveira*) ou cambio de vogais (*Nevejil* por *Novexil*). Así como unión de palabras nun só apelido, ben sexa co artigo (*Abal* e *Acuña* por *A Val* e *A Cuña*), ben sexa con outros elementos (*Riobó* e *Sampedro* por *Río Bo* e *San Pedro*).

A maiores, temos tamén problemas na transcrición dos apelidos, pois atopamos as formas *Pidal* e *Gorbárdez*, que en realidade fan referencia a *Vidal* e *Golobardas*.

Apelido Outeiro en Galicia

5. DISTRIBUCIÓN XEOGRÁFICA

Aínda que a día de hoxe a distribución na Illa de Ons pode ser máis caótica, se vemos as familias que a habitaban hai setenta ou oitenta anos, a distribución dos apelidos atendían a unha estrutura máis ou menos fixa.

No sur da Illa atoparíamos os apelidos *López*, sobre todo en Pereiró, mentres que no norte, no Centulo, teríamos os *Otero* e incluso algún *Sampedro* que, co tempo, se trasladaron ó Chan da Pólvora. Ó Cucorno chegaron os *Reiriz* (procedentes de Sanxenxo), que se estenderon tamén polo Canexol, despois de facer desaparecer os *Entenza* (chegados de Beluso e Cela). En Curro estiveron desde sempre os *Acuña* e os *Goberna*, estes últimos pasaron a estar tamén na Espedregalla. Os *Patiño-Cruxeiras* viñeron de Padrón e asentáronse en Pereiró, pero pronto se estenderon por toda a Illa, sendo o máis prolífico Emilio (asentado no Castillo), que tivo 23 fillas e fillos. Por último, ó Caño chegaron os *Reboiras* desde Marín e aínda algún queda.

Pero, por suposto, o apelido máis da Illa que pode haber é Golobardas, pois é unha deturpación do apelido catalán Galobardes e que só se recolle en Ons. A día de hoxe hai 82 persoas con este apelido distribuídas entre Bueu (35) e Pontevedra (47). E podemos dicir que todas elas son descendentes da Illa de Ons.

6. CUANTIFICACIÓN HISTÓRICA

Os apelidos menos habituais entre 1870 e 1991 son os do cura e os do profesorado, así como os dos fareiros e as súas familias. Se excluimos estes, temos como menos usuais *Rosas, Pombo, Soutelo, Ermelo, Entenza, Carballo, Nevejil, Torres, Valado, Limia, e Troncoso*.

Apelido Acuña en Galicia

Pola contra, os máis habituais son *Pérez, García, Domínguez, Reiriz, López, Blanco, Acuña, Vidal, Reboiras, Sampedro, Martínez, Comesaña, Goberna, Dios* e, sobre todo, *Otero e Patiño*. Estes dous últimos son os que máis se cruzan entre si desde sempre.

En 1870, *Acuña* era o apelido máis común, seguido de *García* e *Pérez*. *Carballo, Ermelo* e *Rosas* eran os que menos había. *Otero* era o oitavo e os *Patiño* aínda non chegaran á Illa. En 1878, *García, Otero* e *Pérez* eran os máis usuais fronte a *Valado* e *Torres*. *Patiño* agora estaba de oitavo. Dende 1898 ata 1970, *Otero* e *Patiño* encabezaaron todas as listas, computando mesmo máis da metade do total de apelidos.

A partir da década de 1970, o éxodo da Illa de Ons viuse incrementado exponencialmente, feito que influíu determinadamente nas estatísticas destes nomes. En 1976, temos como principais *Pérez, Otero* e *Patiño*. En 1981, *Otero* e *Dios*. En 1986, *Otero* e *Acuña*. E en 1991, *Otero* e *Reiriz*.

7. CONCLUSIÓN

Podemos sacar en claro, por tanto, que os apelidos son froito da historia social dun país, dan conta do haber dunha familia e poden fornecernos dunha valiosísima información histórico-xeográfica.

Tamén puidemos observar como o castelán se introduciu nas nosas vidas ata o punto de deturpar os apelidos. Do mesmo xeito, puidemos extraer información lingüística e histórica.

Por último, vimos unha localización por lugares dos apelidos que hoxe en día podemos identificar como illáns. E fixemos unha revisión cuantitativa dos censos para esclarecer que *Otero* e *Patiño* son os dous apelidos que máis se repiten dende comezos do século XX, así como os que máis se cruzan entre si.

BIBLIOGRAFÍA

Boullón Agrelo, Ana Isabel / Xulio Sousa Fernández (dirs.): Cartografía dos apelidos de Galicia. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. <<http://ilg.usc.es/cag/>>[Consultado:<07/01/2016>]

Boullón Agrelo, Ana Isabel (2012): "A gheada na onomástica (achegas á estandarización)" en Estudos de Lingüística Galega 4,151-168

Dopazo Entenza, José Manuel (2013): A lingua que nos identifica. Os apelidos. Santiago de Compostela. Traballo Final de Mestrado

Navaza Blanco, Gonzalo (2000): "A galeguización de nomes e apelidos. Estado da cuestión" en Actas dos IV encontros para a normalización lingüística. Santiago de Compostela (Consello da Cultura Galega), 263-271

¹ A denominación nome de pía vén do acto de lle impoñer o nome á nena ou neno no momento do bautismo, na pía bautismal

² No galego medieval, val era feminino.

COLABORA
ACTIVIDADES:

Concello de
BUEU

